

NICOLAE MILESCU — UN MARE EUROPEAN

Lucian Stanciu

După unirea românilor la 1600, a urmat ca o consecință a climatului de efervescentă istorică și culturală creatoare ce a decurs din această scurtă reușită, cu semnificație adincă pentru veacurile următoare, unirea spirituală cu Europa, cu toată lumea civilizată. Această deschidere spre universal își are originea în efortul românilor de a-și construi comunitatea lor independentă și se manifestă încă de la mijlocul acestui veac al unirii prin ivirea unei constelații de cărturari cu formație enciclopedică care situează, prin opera lor, cultura românilor la nivelul celei europene. Cultura română devine nu numai o parte integrantă a celei europene, ci și una din sursele rodnice ale dezvoltării acesteia. Dovadă că pe fundalul unirii se ajunsese la maturitatea plenară a spiritualității noastre este contemporaneitatea unor personalități de formație și de ecou european în acea perioadă: Nicolae Milescu (1636—1708), Constantin Cantacuzino (1640—1716), Nicolae Costin (1660—1712), Antim Ivireanul (1660—1716), Ioan Neculce (1672—1745), Dimitrie Cantemir (1673—1723).

Toți aceștia în jurul anului 1700 erau în plină forță creatoare și se completau uneori fără să știe, alteleori cu știință, în eforturile lor istorice, politice, diplomatice și culturale pentru a întemeia națiunea română modernă, pentru a demonstra Europei drepturile istorice și naționale ale românilor, pentru a păstra și dezvolta pe plan cultural unitatea românilor în condițiile în care prima încercare de unitate statală eșuase.

Cel mai vîrstnic dintre ei, deși nu cu mulți ani față de aceștia, cel mai călătorit dintre ei, cel mai implicat în jocuri diplomatice depășind aria Europei, cel care avea să întindă o punte spirituală între Europa occidentală, Imperiul Otoman, Imperiul rusesc și Asia extremului orient este Spătarul Nicolae Milescu. „Universala lui curiozitate, mlădierea gîndurilor și o energie calmă dar continuă, făceau din Neculai Milescu un întirziat om al Renașterii”¹. Însuflețitor al generației sale, deschizător de orizonturi pentru viața poporului român în contextul conviețuirii acestuia cu celelalte popoare ale lumii, Nicolae Milescu impune dintr-o dată în atenția marilor imperii comunitatea românilor, dovedind că acest popor este chemat să-și aducă contribuția la dezvoltarea civilizației europene și la concertarea ei cu viața altor civilizații. Spătarul are ca predecesor și contemporan pe marele spirit umanist care a fost cronicarul, istoriograful și poetul Miron Costin (1633—1691), care se impusese atît prin stăpînirea limbilor străine: latină, turcă, polonă, rusă și maghiară cît și prin cunoștințele sale de istorie universală în special est-europeană, de geografie, teologie și logică, dar mai ales prin opera sa fundamentală pentru cunoașterea is-

¹ Tiberiu Moraru, *Nicolae Milescu Spătarul călător în China*, Oradea, Edit. „Familia”, 1937, p. 9.

toriei românilor și pentru formarea limbii române. El își va depăși predecesorul în ce privește cunoașterea limbilor străine stăpînind în plus față de acesta greaca și neogreaca, germana, suedeza și franceza, avînd și informații, rezultate din cercetarea de teren, asupra limbilor extrem orientale : tătară, mongolă și chineză. Îl va depăși și în sfera relațiilor sale diplomatice de nivel european și a relațiilor sale în țările asiatice, dar va relua de la Miron Costin ideea originii daco-romane și a continuității românilor ilustrînd-o cu noi argumente. Astfel în *Carte cu multe întrebări de folos pentru multe trebi ale credinței noastre*, tradusă în limba română în ianuarie 1661 el notează, referitor la o noțiune centrală, în orice cultură veche : „Dumnezeu se zice pre limba greacă *theos*, iar pre limba latinească *deus*, iar rumânește se chiamă Dumnezeu care nume este luat de la latinie, în ce chip și mai jumătate de limbă românească este luată de la Latini”².

Dacă Miron Costin rămîne mai ales preocupat de procesul istoriei românilor, Miclescu pune ca o preocupare centrală a activității sale relevarea a ceea ce N. Iorga numea, scriînd o carte pe această temă : „*La place des roumains dans l'histoire universelle*”. El căuta să arate europenilor, atît teoretic cît și practic participarea originală a românilor la făurirea civilizației europene încă din timpurile străvechi.

Enciclopedismul său, în consonanță cu enciclopedismul ca orientare intelectuală care se impune în sec. al XVIII-lea, nu era o simplă paradă despre posibilitățile unui cărturar, ci o metodă de a se descoperi identitățile și diferențele dintre români și celelalte popoare europene și asiatice, o metodă de a reconstitui rădăcinile spirituale și afinitățile culturale ale poporului român, de a-l situa în context european și mondial din punct de vedere al genezei sale. „Enciclopedismul Spătarului Miclescu are un orizont foarte larg interdisciplinar și universal format atît prin studiul permanent al cărților cît și prin cercetarea naturii, prin experiență și observație proprie”³. Impresia pe care o face asupra ambasadorului francez Simon Arnauld de Pomponne este consemnată astfel : „Un homme si voisin de la Tartarie, autant instruit aux langues et avec une connaissance aussi générale de toute chose”⁴.

Aceluiași scop al promovării intereselor comunității românești, în primul rînd înlăturării dependenței de jugul otoman servește și vasta sa activitate diplomatică. Din studierea acesteia, ca și a operelor sale, se confirmă ceea ce un cercetător consemna ipotetic : „se prea poate ca Spătarul să fi fost realmente amestecat în țesătura fină de intrigi politice care avea la temelie năzuința de a scoate țările românești de sub călcîiul stăpînirii otomane cu ajutorul puterilor din Europa, deoarece din toată comportarea de mai tîrziu a lui Miclescu, pînă la sfîrșitul vieții, se întrevede această năzuință”⁵.

Studiile sale la Constantinopol și în Italia i-au permis lui Miclescu să cunoască bine elementele culturii bizantine ca și coordonatele umanismului promovat de universitățile italiene, dar să pătrundă în același timp în culisele vieții politice și diplomatice ale Imperiului otoman și ale imperiilor

² Cf. N. Cartoian — *Istoria literaturii române vechi*, vol.2, București, Fundația regală pentru literatură și artă, 1942, p. 132.

³ Pandele Olteanu, Partea I, *Studiul monografic*, în vol. N. Miclescu — *Aritmologia. Etica și originile lor latine*, București, Edit. Minerva 1982, p. 28.

⁴ Cf. N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, vol. II, p. 129.

⁵ C. Bărbulescu, *Prefață la N. Miclescu, Jurnal de călătorie în China*, București, ESPLA, 1958, p.XI.

europene. Ca urmare a cunoștințelor și relațiilor sale intră în cancelaria domnească a lui Gheorghe Ștefan, iar la 1659 devine consilier al noului domnitor Gheorghe Ghica. Trimis de acesta în Transilvania în fruntea unei oaste pentru a interveni de partea turcilor, el face astfel încît evită lupta. O încercare fătășă deci de a acționa contra intereselor turcești. În 1660 își păstrează funcția de consilier pe lângă domnitorul Ștefăniță Lupu cu care, ajungînd în conflict, se refugiază la curtea lui Grigore Ghica în Țara Românească. Milescu este numit agent diplomatic la Constantinopol, inaugurîndu-și astfel activitatea în acest domeniu. „Aici Milescu intră în legătură cu diplomații și cărturarii străini ca Paul Rycaut, căruia îi procură material documentar despre Țara Românească și Moldova, despre români, criticînd stăpînirea otomană. Rycaut a introdus acest material în opera sa *Tableau de l'Empire Otoman*”⁶.

Pierzîndu-și postul de capuchehale, pornește să colinde Europa, prilej de a cunoaște pe marii umaniști ai epocii și a întreprinde demersuri în favoarea țării sale.

Este recomandat țarului Rusiei de patriarhul Ierusalimului, Dositeiu Notara. Primit la curtea țarului este numit traducător la Departamentul Soliilor și apoi șef al traducătorilor din cancelarie.

Din primăvara lui 1674 și pînă în mai 1676 întreprinde celebra sa călătorie în China conducînd, la cererea țarului, o solie cu scopuri diplomatice și comerciale. Descoperă drumul cel mai scurt spre Pekin pe care îl descrie în *Călătoria de-a lungul Siberiei de la Tobolsk la fortul Nercinsk*. Întocmește și un raport diplomatic oficial: *Documentul de stat al soliei lui Nicolae Spătarul în China*. Observator isteț și fin al vieții chineze, el face și operă de etnograf și psiholog în *Descrierea Chinei*, o prezentare geografică și istorică a acestei țări și a obiceiurilor ei.

Reintors la curtea țarului el continuă să apere de aici interesele țării române. Prin demersurile sale obține o tipografie pentru mitropolitul Dosoftei pe care o trimite la Iași.

Sfîrșitul vieții îl trăiește ca un adevărat cărturar printre numeroasele sale manuscrise continuînd munca de traducere, compilare sau comentare a unor lucrări din variatele domenii care îl preocupă, simultan cu elaborarea unor opere proprii. În această perioadă influența și rolul său în elaborarea politicii imperiului rus sînt în creștere. Tiberiu Moșoiu, autorul unei vieți a Spătarului, publicată acum o jumătate de veac, conțina pornind de la o informație dată de cronicarul Neculce, alt celebru spătar: „Neculce, care urmînd cîtăva vreme norocul lui Cantemir a trăit la curtea rusească, ne spune că Milescu a fost unul dintre dascălii lui Petru cel Mare, iar noi n-avem nici un motiv serios să punem la îndoială o informație pornită dintr-o sursă atît de directă și confirmată de raporturile știute între pedagogul moldovean și Artemon Matveieff, unchiul Țarului”⁷.

Un cercetător mai recent, D. Ursul, care a avut prilejul de a studia direct arhivele sovietice și a lectura din operele manuscrise ale Spătarului, elaborate în timpul șederii lui în Rusia și rămase în păstrare acolo, fiindu-i cunoscută și corespondența lui Milescu, trage următoarea concluzie: „diplomatul moldovean era la curent cu întreaga politică orien-

⁶ Pandele Olteanu, *Partea I-a. Studiu monografic*, p. 35 (Cf. și Letiția Turdeanu-Carotojan, *Une relation anglaise de Nicolae Milescu: Thomas Smith*, în „*Revue des Etudes Roumaines*”, Paris, 1954, p. 144—152 (citată de P. Olteanu).

⁷ Tiberiu Moșoiu, *op. cit.*, p. 7—8.

tală a statului rus și se număra printre principalii sfetnici ai lui Petru I în problemele legate de această politică”⁸.

Preocupat de soarta principatelor dunărene Spătarul căuta să stimuleze hotărîrea imperială, astfel ca marea putere a statului rus să fie folosită în lupta antiotomană pentru eliberarea țărilor române. După cum constată cercetătorul menționat, „spre deosebire de copia din 1673 a lucrării sale *Erismologhion* (epilogul), în care Spătarul adresează țarului Alexei Mihailovici chemarea de a da ajutor poporului moldovenesc și celorlalte popoare dunărene în lupta lor de eliberare de sub jugul turcesc, în copia din 1696 a lucrării, aceeași chemare o adresează de acum țarului Petru Alexeevici.

Aceasta constituie o mărturie în plus că, aflîndu-se în Rusia, marele gînditor moldovean nu a uitat pînă ce a închis ochii pe veci soarta amară a fraților săi, care gemeau sub jugul turcesc”⁹.

Nicolae Miclescu contribuie activ la încheierea unei ligi a statelor creștine care să ducă această luptă „Cît de mare era încrederea ce o avea Petru I în Spătarul, ne-o dovedește și faptul că diplomatul nostru lua parte la redactarea scrisorilor secrete, pe care țarul le trimisese regelui Sobeișki (1695) împăratului Leopold I (1696) și dogelui Venetiei (1699). Trebuie să menționăm că aceste scrisori erau adevărate documente de mare importanță politică, ele fiind concepute în legătură cu tratativele ce se purtau în vederea unei ligi a statelor creștine contra Turciei”¹⁰.

Pînă acum nu s-a făcut nici o apropiere între faptul că în timp ce Spătarul Miclescu era consilierul lui Petru I, pe tronul Moldovei se urcase în 1693 Dimitrie Cantemir care avea să promoveze o politică identică în ce privește problema otomană cu cea a țarului influențat de Miclescu. Este greu să nu ne gîndim că două mari spirite umaniste și enciclopedice, compatrioți animați de aceleași sentimente față de poporul român, în pozițiile sociale pe care le aveau, să nu fi conlucrat, și identitatea în vederile și acțiunile lor politice să fie doar o întîmplare. Deși nu avem la îndemînă documentele necesare putem considera că Spătarul Miclescu a contribuit la definirea atitudinii țarului față de D. Cantemir și la crearea premiselor care au condus mai tirziu la *Tratatul de la Lușk* (13 aprilie 1711), încheiat între Petru I și D. Cantemir. Acest tratat, întocmit cu multă cumpătare și abilitate diplomatică, prolog al acțiunii militare, rupea Moldova de obligațiile față de Poartă și îi garanta independența absolută ca stat și integritatea teritorială.

Soarta armelor în bătălia de la Stănilești (8–12 iulie 1711) fiind de partea turcilor, D. Cantemir trece în Rusia, urmîndu-l pe țar. Miclescu murise de doi ani. Dar celălalt strălucit cărturar român, D. Cantemir îi lua locul la curtea marii puteri pentru a stimula politica față de principatele române inițiată de Spătar, politică a cărei încercare de aplicare fusese făcută la Stănilești.

Se știe că D. Cantemir fusese adeptul ideii de a întemeia un stat centralizat puternic condus de un monarh cu puteri absolute. Printr-o clauză secretă a *Tratatului de la Lușk* el încerca să devină un asemenea monarh întemeind o dinastie ereditară. Concepția aceasta corespundea intereselor din epocă ale principatelor române aflate pe calea luptelor pentru cîștigarea independenței lor și avînd nevoie de unirea tuturor for-

⁸ D. Ursul, *N. G. Miclescu Spătarul*, Chișinău, Cartea moldovenească, 1975, p. 50.

⁹ *Lucr. cit.*, p. 152–153.

¹⁰ D. Ursul, *lucr. cit.*, p. 49.

țelor în jurul unui conducător pentru atingerea acestui scop. Ideea unui absolutism luminat fusese susținută mai înainte de Nicolae Miclescu, care în anii petrecuți în Rusia elaborase o întreagă teorie a necesității statului centralizat și a modului cum trebuie organizat acesta. După cum scrie el în *Hrismologhion*, „orice mulțime bine orînduită e întocmită de unul singur, care o stăpînește și o conduce. Dacă acest unul singur este înlăturat se strică ordinea și mulțimea se răscoală. Lîmpede acest lucru se vede în corpul nostru, care este întocmit dintr-un număr așa de mare de mădule, că dacă n-ar fi așa o putere comună și conducătoare, care să unească între ele toate părțile ar fi nimicită înmănuncherea corpului ... În obște fiecare neam are o căpetenie, fiecare oraș un singur cîrmuitor”¹¹.

Această viziune sistemică și ierarhică, din care deduce că „fiecare neam are o căpetenie” (în sensul că trebuie să aibă numai una — ceea ce se vădise la români pe vremea lui Mihai Viteazul) — constituie un fundament teoretic de pe care Miclescu milita pentru unitatea statală a românilor (căci de cea culturală era deplin convins) și pentru independența lor. El mergea pînă acolo încît, luptînd pentru crearea unei conjuncturi externe favorabile pe care ca un fin diplomat nu numai că o aprecia, dar știa să contribuie la țeserea ei, totodată el susținea că românii nu-și pot sfărîma jugul asupririi străine decît prin lupta armată a poporului. În concepția sa istorică poporul își face și își scrie istoria căci „orice popor despre sine și despre faptele sale, și despre țara sa se pricepe să scrie mai bine decît unul străin”¹².

Aceasta o spunea el care scrisese cu măiestrie despre viața atîtor altor popoare: grec, chinez, rus, tătar, mongol etc. studiîndu-le cu atenție atît din operele altora cît și din drumurile sale. S-ar putea spune că trăind și mișcîndu-se între atîtea popoare cu o conștiință vie a neamului său, el este printre primii europeni care ajung la descoperirea unității de viață istorică pe care o constituie în individualitatea sa ireductibilă un popor, ajungînd astfel printre primii la rădăcinile ideii de națiune, fiind astfel un antemergător în secolul său al problematicei și avîntului național care va înflori în Europa în timpul și după revoluția franceză din 1789.

Căpetenia unui neam, și deci a unui stat (și aici se vede concepția modernă după care un neam nu se poate afirma și dezvolta decît în cadrele unui stat autonom) nu poate fi oricine, ci o personalitate ce realizează care sînt interesele fundamentale ale neamului său, luptă pentru ele cu chibzuință și dă dovadă de putere de sacrificiu. Desigur, Miclescu avea ca model pentru acest tip de conducător imaginea marilor domnitori români, care luptaseră atîtea veacuri cu invazia străină și pentru unire.

De aceea monarhia la care gîndea Miclescu nu putea fi absolută decît în măsura în care era luminată și dreaptă. „Cine vrea să cîrmuiască statul și caută să aibă folos din asta — este un om necinstit și rău, fără rușine. Se iscă după aceia răzmerițe și răzvrătiri în stat, cînd șefii au mai multă grijă de folosul lor decît de fapte bune ale statului lor”¹³.

O primejdie pentru stat o constituie nu numai principele profitor, dar și clasa conducătoare dacă nu este conștientă de rolul ei în apărarea unității statale și a independenței poporului. „O mare pricină a slăbirii și pierii statelor este că boierii din lume se vrăjmășesc între ei pentru

¹¹ *Hrismologhion*, p. 126, Apud, D.T. Ursul, *lucr. cit.*, p. 132—133.

¹² N. Miclescu, *Predistovie la cartea de istorie*, P. XLII, Apud *lucr. cit.*, p. 125.

¹³ *Vasilitologhion*, p. 83, Apud *lucr. cit.*, p. 140—141.

cinuri, demnități și foloase. Această vrajbă și războaiele lăuntrice strică ordinea de stat, duc la răzmerițe și la pieirea statului”¹⁴.

N. Milescu se opune deci categoric concepției că statul poate fi condus prin orice metode, cu condiția promovării intereselor sale, și cere o atitudine etică fermă din partea cirmuitoarelor pe care, de altfel, o va înțemeia în valorile ei centrale în lucrările sale *Aritmologhion* și în *Etica*. El înfierează abuzul de putere, din partea oricui ar veni, ca un mare pericol pentru existența statului și viața poporului: „Se cuvine de asemenea ca slujbașii statului să cirmuiască cu dreptate — să nu abuzeze de puterea lor, să nu calce legile. Dacă țarul și slujbașii statului vor face abuz de putere va promova nemulțumire”¹⁵.

Observăm, la cel care prin traducerea sa *Pentru singur înțitorul gând*, prima oară cind un text de filosofie este redat în românește, își va aduce aportul la constituirea limbajului filosofic român, o concepție de filosofie istoriei și o optică sociologică bine structurată și deplin constituită pe un fundament etic, cu o deschidere europeană și universală. Bun cunosător al tradițiilor greco-bizantine pe care a căutat să le pună în valoare, Milescu va fi printre cei care vor stimula interesul țarului Petru I pentru realizările tehnice și valorile culturale ale Occidentului, slujind astfel opera acestuia de modernizare a Rusiei. După cum îl caracterizează pe Spătar, Pandele Olteanu, unul din cei mai asidui cercetători ai operei lui: „Este una din cele mai marcante figuri din istoria culturii și învățămîntului european-asiatic din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și din primii ani ai secolului al XVIII-lea. Era bine cunoscut nu numai în Moldova și Țara Românească dar și în bătrînul Bizanț, în Europa Centrală și Occidentală, îndeosebi în cercurile jansenistilor și ale umanistilor reformați luterano-calvini din Stettin, Nürenberg, Stockholm, Paris și îndeosebi din centrul Saxoniei, Herborn. După 1671 și pînă la moarte (1708) spătarul Milescu devine o figură proeminentă și în cultura rusă căreia îi deschide prin activitatea și operele sale o fereastră largă spre Europa occidentală și spre Marea împărăție chineză”¹⁶.

Mare european, Nicolae Milescu știa mai bine decît oricare altul în epoca sa că întîlnirea între Orient și Occident nu poate fi decît fertilizator pentru civilizația europeană. Precum Nicolae Iorga în prima jumătate a secolului al XX-lea și Mircea Eliade în a doua jumătate a secolului al XX-lea — el a dovedit încă de atunci că dezvoltarea personalității oamenilor și popoarelor este posibilă numai în diversitatea culturilor și în circulația pașnică mondială a valorilor lor. Întrebat, în îndepărtata Chină de sfîntenicul împăratului despre învățătura sa, căreia i se dusesese vestea pînă acolo, el răspunde cu adevărată modestie a umanistului că „are ceva învățatură”¹⁶.

Prin prima traducere completă din greacă a *Vechiului Testament* Spătarul a intrat definitiv în cultura românească modernă ca unul din făuritorii ei. Toată dezvoltarea noastră literară și social-politică îi datorează modernizarea limbii și a reflexiei socioculturale chiar dacă nu vom putea niciodată măsura exact întinderea influenței operei sale. El a reușit să fie un mare european pentru că nu a uitat niciodată — nici măcar în străfundurile Siberiei — patria sa română și ceea ce poate face cu forțele sale pentru ea — pentru că a trăit conflictul dintre național și universal în chip creator.

¹⁴ *Ibidem*, p. 89–90, Apud lucr. cit., p. 135.

¹⁵ *Ibidem*, p. 84–85, Apud lucr. cit., p. 137.

¹⁶ N. Milescu, *Jurnal de călătorie în China*, ed. cit., p. 259.